

ניצה דורי

ממיתה או מחיה?

תפיסת החיים והמוות והשתקפותה ביחסי הגומלין בין אדם לאדמה בתרבות היהודית ובשירה העברית

במאמר זה אדון במורכבות היחסים בין אדם לאדמה הכרוכים זה בזה לאורך הדורות, ובביטויים במקורות היעירה התרבותיים היהודיים. מעד אחד, האדמה היא מקור חיים לאדם – ממנה היא נוצר ואליה ישוב, רעיון הבא לידי ביטוי בדימויי אדמה המיוחסים לאישה העוברת תהליך של עיבור והפריה ליצירת חיים חדשים. מעד שני, האדמה היא היעד האחרון במסע החיים, ובביטויים סמליים אמביוולנטיים היא מסמלת גם את המוות, את השממה ואת חידלון החיים. יחס מורכב זה בין אדם לבין אדמה בא לידי ביטוי במקרא ובשירה העברית עם ראשית ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל, תקופה שבה היה ערך לסמלים, לדימויים ולחזון.

מבוא: הדימוי הנקבי של האדמה בתרבות היהודית

במאמרה "אדמה אדמת", שפורסם באתר "בית אבי חי", רוחמה וייס (2011) בוחנת את המיתוסים והדימויים עתיקי היומין וחוצי התרבויות הקושרים בין אישה לאדמה. יחסו של הגבר – המייצג את "התרבות" – לאדמה-אישה הוא אמביוולנטי. האדמה יצרה אותו, האדמה תשעבד אותו כל ימי חייו ובסופו של דבר היא גם תקבור אותו. האדמה-אישה מסמלת את כל מה שגדול מהאדם, את כוחות החיים ואת כוחות המוות. הבחירה לקשור בין אדמה לאישה מפקיעה את האישה מהאפשרות להיות סתם בת תמותה. אם חלילה תמות אימא אדמה, ימות העולם, ולכן חשוב להשאיר אותה גדולה מהחיים ומהמוות, כפי שמתאר יורם טהרלב בשירו "ילדי האדמה":

מים מדלן, 24 (דו"ת, ישראליות ורבותיות), תשע"ג

הָאָדָמָה הַטּוֹבָה הַחַמָּה
הַפְּשׁוּטָה הַתַּמָּה
הַחֲזוֹנָת עַל עֲצָמָה
לְחַיּוֹת וְלָמוֹת בֵּין מְשֻׁעוּלֵיהָ
לְלֶכֶת אִתָּהּ, לְלֶכֶת אֵלֶיךָ,
לְשׁוּב הַבֵּיתָהּ, לְשׁוּב אֶל הַהִתְחַלָּה.

לאורך שנות ההיסטוריה היהודית עברה תפיסת האדם את האדמה גלגולים שונים – מביטחון כלכלי שהעניקה האדמה ביבוליה מבריאת האדם ולאורך תקופת המקרא ועד היום, דרך הדאגה לדור העתיד בעיסוק בנטיעותיה בתקופת התלמוד והמדרשים, והשימוש בעבודת האדמה כאמצעי ליישוב הארץ ולהפרכת שממתה בתקופת שיבת ציון, וכלה בתפיסת יחסי אדם ואדמה בשירה העברית החדשה. במאמר זה נסקור ונבחן את הגלגולים של תפיסות אלו במהלך הדורות, ונתמקד בבחינת החיים והמוות בתרבות היהודית ובתרבות הישראלית.

במקורות היהודיים ניתן למצוא הרבה קשרים בין אישה ובין אדמה. די לציין שמאז ומעולם הייתה האדמה מזוהה עם היסוד הנקבי הקיים במציאות, ולראיה – בכל הדתות האליליות יש "אלת אדמה" ולא "אל אדמה". גם בלשוננו הביטוי השגור הוא "אימא אדמה". במסכת סוטה פרק ד, מהדהדת זיקה לשונית עמוקה בשפה העברית בין אדמה לאדם (וגם ל"דם"), בין מולדת להולדה, בין הר להיריון ובין זרע (הנזרע באדמה) לזרע (ההפריה האנושית).

הקשר הקמאי בין אדם לאדמה

זה מתחיל כמובן בבריאה. על פי סיפור הבריאה השני, אלוהים יצר את האדם ואת החיות (אבל לא את האישה) מן האדמה: "וַיִּצְרָה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָם מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נְשָׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" (בר' ב, ז). את האדמה מוסיף ופוגש האדם בכל תחנות החיים המשמעותיות, ועל כן גם לאחר החטא הוא מקולל באדמה: "וּלְאָדָם אָמַר כִּי שָׁמַעְתָּ לְקוֹל אִשְׁתְּךָ וַתֹּאכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אַרְוֶה הָאֲדָמָה, בְּעֵבוּרְךָ, בְּעֵצְבוֹן תֹּאכְלֶנָּה, כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ. וְקוֹץ וְדַרְדַּר, תַּצְמִיחַ לְךָ; וְאָכַלְתָּ."

אֶת-עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה. בְּזַעַת אֶפְיֶיךָ, תֹּאכַל לֶחֶם, עַד שׁוֹבֵךְ אֶל-הָאֲדָמָה, כִּי מִמֶּנָּה לְקַחְתָּ: כִּי-עֵפָר אַתָּה, וְאֶל-עֵפָר תָּשׁוּב" (שם, ג, יז-יט).

מסיפור הבריאה ניתן להבין כמה חזק ומורכב יחסו של האדם אל האדמה – האדמה היא מקור החיים, היא התעסוקה המבוכרת בגן העדן, העבודה המקוללת שלאחר החטא, והיא גם המוות. האדמה "ילדה" את האדם ואת החיות. האדמה מצמיחה, וכדי שהיא תצמיח יש להשקותה במים. את האדמה עובד האדם כל ימי חייו, והיא מחוז הפחד והתשוקות של האדם. על כן אין להתפלא על כך שהאדמה מזוהה עם האישה. את הזיהוי הזה נמצא במקומות רבים במקרא ובספרות חז"ל. האדם הראשון לוקח מן האדמה, וקשר בסיסי זה חובק את יחסי אדם לאדמתו, לצומח ולחי, כפי שאנו מוצאים בפסוקים האלה: "בְּזַעַת אֶפְיֶיךָ תֹּאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֵךְ אֶל הָאֲדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לְקַחְתָּ כִּי עֵפָר אַתָּה וְאֶל עֵפָר תָּשׁוּב" (שם, ג, יט), "אֲנֹשׁ כְּחֹצֵר יִמְיוֹ כְּצִיץ הַשָּׂדֶה בֶּן יָצִיץ" (תה' קג, טו).

דעות שונות נאמרו לגבי האטימולוגיה של המלה "אדם". דעתו של יוסף בן מתתיהו (מובאת על ידי רד"צ הופמן, בפירושו על אתר): "אדם" מלשון אדם, צבע הדם. אולם הדעה המקובלת היא שהמלה "אדם" באה מן האדמה, כלומר מן הארצי, והא-לוהים הוא אשר נתן לו לאדם שם זה, למען יזכור תמיד את מקורו הארצי ולא יתגאה.

ריח השדות וריח האדמה היו גם העדפותיו של יצחק אבינו, ומתוך כך גם מקור אהבתו המיוחדת לעשיו, איש הציד. יצחק נקשר לשדה שבו פועל הציד, מפני שזהו מקומו שלו עצמו. השדה אשר יצחק יוצא לשוח ולהתפלל בו, הוא אותו שדה של עשיו "איש שדה" שהולך לצוד בו. יצחק אבינו נמצא בתוך כוחות החיים כפי שהם בשיאם, בשדה, ושם הוא יוצא לשוח – "וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׁוֹחַ" – תפילת מנחה. מעלתו של יצחק אף היא שייכת לזמן שבו כוחות החיים מתפרצים בשיא כוחם כמו השמש בשיאה וכשהאדם בשיא פועלו. גם יוסף ידע את כוחה של האדמה וצבר את הבר בשנותיה הטובות והפוריות במטרה להוציא את אשר צבר בשנותיה השחונות.

המרד של קורח ועדתו במשה ובאהרן דוכא בדרך פלאית באמצעות יכולת הבליעה של האדמה: "וַתִּפְתַּח הָאָרֶץ אֶת-פִּיָּהּ וַתִּבְלַע אֹתָם וְאֶת-בְּתִיָּהֶם, וְאֶת כָּל-הָאָדָם אֲשֶׁר לְקִרְחַת, וְאֶת כָּל-הַרְכוּשׁ. וַיִּרְדּוּ הֵם

וְכָל-אֲשֶׁר לָהֶם חַיִּים שְׂאֵלָה, וְתַכַּס עֲלֵיהֶם הָאָרֶץ, וַיֵּאבְדוּ מִתּוֹךְ הַקְּהָל" (במ' טז, לב-לג). וכך, למשל, כאשר מגלה שמשון כי אשתו גילתה את פתרון חידתו לבני עמה, הוא תוקף את אנשי העיר וטוען: "לֹא חָרַשְׁתֶּם בְּעַגְלָתִי לֹא מִצְאֲתֶם חֵידָתִי" (שופ' יד, יח). וכאשר ישעיהו מדבר על הגאולה הוא משווה אותה לבעילת אישה: "לֹא יֵאמָר לְךָ עוֹד עֲזוּבָה וְלֹא-רָצַךְ לֹא יֵאמָר עוֹד שְׂמָמָה כִּי לְךָ יִקְרָא חֲפָצִי בָּהּ וְלֹא-רָצַךְ בְּעוֹלָה כִּי חֲפִץ ה' בְּךָ וְאַרְצֶךָ תִּבְעַל" (יש' סב, ד).

בספר "אדם מן האדמה" בהוצאת ישיבת עתניאל (2008) מובאים שני קולות שונים – קול האדם וקול האדמה. שני הקולות הללו – תיקון בעלות האדם בספר שמות ושבת הארץ בספר ויקרא – יוצרים סיפור שלם הצומח בין שני בני הזוג: אדם-אדמה. חצי הסיפור שבספר שמות מתאר את תהליך השינוי שעובר האדם כבעלים המוותר על בעלותו ויחסו הרכושני כלפי שדהו. לעומתו, מתאר חצי הסיפור שבספר ויקרא את תהליך השינוי שעוברת בת הזוג, האדמה, בשבתה הטבעית לה'. בתוך השביתה הטבעית טמונה השפעת התהליך על האדם הפועל בשדה הנדרש בתגובה להשתנות.

מציאות השביעית צומחת מתוך אי עשייה. אצל האדם זו אי עשייה של שלילה, ואילו לארץ זו אי עשייה של התרחשות ותנועה. האדם והאדמה שני הפכים הם. האדם כוח זכרי, אקטיבי ויוצר, ואילו האדמה כוח נקבי, פסיבי וטבעי. במשך שש השנים האדם (הזכר) יוצר ופועל באדמה: זורע בה והופך חלקים ממנה להיות שדהו, חלק ממרחב היצירה שלו – "שש שנים תזרע שדך" (וי' כה, ג). כוח היצירה שבאדם ההופך את האדמה מטבע בר לשדה, מקנה לו את חוויית הבעלות על השדה ועל יכולה, כחלק מיצירתו האישית.

בשנת השבע מתעוררת הארץ הגדולה לגלות את טבעה העצמי הא-לוהי: "ושבתה הארץ שבת לה" (שם, פס' ב). האדמה, שנקרעה מהטבע לשש שנים והפכה לשדה יצירה אנושי-פרטי, חוזרת בפנימיותה להיות חלק מהארץ הגדולה. מגמתה של ההתעוררות הטבעית היא שבת הארץ לה' וגילוי טבעה העצמי. "למה נקרא שמה ארץ, שרצתה לעשות רצון קונה" (בראשית רבה, ה, ד"ה "ויקרא אלהים"). מתוך כך נדרש בן זוגה, האדם, לשנות את היחס כלפיה בשנת השבע. בכל השנים הוא מתפקד ככוח יוצר,

וכעת הוא נקרא לעצור את כוח היצירה של זריעה וזמירה בשדהו ובכרמו ולתת לטבע לעלות מאיליו. יחד עם ביטול היצירה בשדה נדרש האדם לוותר על חוויית הבעלות על השדה, וזו חובת השמיטה.

בכך מתרחש היפוך משש השנים לשנת השבע: בשש השנים העיקר הוא הכוח האנושי, הזכרי והאקטיבי הפועל בשדהו. בשנים אלו הכוח הנשי נתון תחתיו, הופך לקניינו ומתנתק מהארץ הגדולה. בשנה השביעית העיקר הוא הכוח הנשי של האדמה, הפועל באופן פסיבי – שביתה בכל הארץ. הכוח הזכרי מגיב אליו באי עשייה והימנעות משדהו – הפסקת תנועת היצירה ואיבוד חלקי של הבעלות.

תושביה של ארץ ישראל בתקופת המקרא התפרנסו ברובם מעבודת האדמה לסוגיה – גידול תבואות ומטעים, גידול בהמות, עופות ודבורים ותעשיות חקלאיות. ב"לוח גזר" נזכרות העונות החקלאיות: אסיף, זרע, עצד פשת, קציר שעורים, קציר וכיל, זמיר, קיץ, לקיש. החקלאות בארץ-ישראל הייתה מבוססת בעיקרה על גידולי בעל (המושקים על ידי גשם וטל): גידולי החורף – חיטה ושעורה, ועצי הפרי הנותנים פריים בקיץ – גפן, תאנה, רימון, זית ודבש (תמר), וכן שקדים, אגוזים, בוטנים ושקמים. מיעוטה היה חקלאות שלחין – השקיה בתעלות, בשילוח מים באופן מווסת, בעיקר בגינות ששטחן מצומצם – ירקות, קישואים, אבטיחים, חציר, בצל ושום. בגלל התלות בחסדי שמים המקרא מרבה לדבר על בצורת ועל נזקי טבע אחרים, כגון ברד וארבה, ועל מחלות, כגון שידפון, ירקון ועוד.

סדרי עבודת האדמה נזכרים במשל הכרם בישעיהו פרק ה וכן בישעיהו כח: "יחרוש החורש, לזרוע יפתח, וישָׁדֵד אדמתו, הלא אם שיווה פניה, והפיץ קָצח, וכמוֹן יזרוק, ושָׁם חיטה... ושעורה... וכוסמת... כי במטה יִחַבֵּט קָצח, וכמוֹן בְּשָׁבֵט... " (שם, פס' כד-כז). הפעולות הנזכרות – החל מחריש, בדרך כלל בצמד בהמות, שידוד ופירור הרגבים, באת או במעדר, זמיר, עישוב, זריעה ודיש ועוד.

מרבית הפעולות של האיכר מתרחשות בין האביב, כשמבשילה התבואה ומתחיל קציר השעורים, ובין גמר עבודות הגורן והקטיף בסתיו: קציר התבואות, דיש, בציר, קטיף פרות, דריכת ענבים, עצירת שמן מהזיתים, ייבוש פירות, והחסנת כל היבול.

חג האסיף, סוכות, הוא החג שסימל והביע את השמחה על היכול שנאסף מן השדה אל הבית. עתה מתחילה העונה החקלאית הבאה – עיבוד הקרקע לקראת החורף והזריעה הבאה.

בין עבודת האדמה לבין הפולחן הדתי יש זיקה ברורה. זמניהם וטקסיהם של שלושת הרגלים קשורים לעבודת האדמה: פסח – ראשית קציר שעורים וטקס הבאת העומר; שבועות – קציר החיטים, ביכורי הפרות, וטקס הבאת הביכורים; סוכות – גמר האסיף של תבואות השנה וטקס נטילת ארבעת המינים והישיבה בסוכות.

מצוות ומנהגים שנועדו לשפר את הצדק החברתי על ידי עזרה לחלשים מבוססים אף הם על עבודת האדמה: לקט, שכחה ופאה בשדות, פרט, עוללות ופיאור הכרם, מעשר עני ושאר מתנות עניים.

אזכורי אדם ואדמה במקרא סובבים סביב עבודת אדמה, מקור חייו של האדם, תוך הכרת הפוטנציאל הגלום באדמה המעניקה את פת הלחם לקיום הפיזי של הפרט, ושמירה על ציוויים דתיים הקשורים ליכול האדמה במעגל השנה.

במסכת סנהדרין מתקשים להסביר כיצד אסתר הסכימה להתייחד עם אחשוורוש למרות היותה נשואה למרדכי ולא מסרה את נפשה על "גילוי עריות", ומתרצים ש"אסתר – קרקע עולם היתה" (סנהדרין עד, ע"ב).

בתחילת מסכת קידושין נאמר שקידושי אישה בכסף נלמדים מאברהם אבינו שקנה את השדה מעפרון בכסף. כלומר, הדרך שמקדשים אישה נלמדת מהדרך שקונים שדה. אולי כאן טמונה אחת הסיבות להשוואה בין קניין אישה לקניין שדה: גם אישה אינה קנויה לבעלה באופן רגיל, וגם הוא משועבד לאשתו לא פחות מאשר היא קנויה לו, ואולי אף יותר. בהקשר זה בולטים לעין דברי הגמרא ביבמות: "אמר ר' אלעזר: כל אדם שאין לו אישה אינו אדם... ואמר רבי אלעזר: כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם" (סג, ע"א). אמנם במבט שטחי האישה נזקקת לגבר שיפרנס ויכלכל אותה כפי שהאדמה נזקקת לאדם שישקה ויזרע אותה, אולם למעשה כמיהתו של האיש למציאת בת זוג מהווה שעבוד גדול הרבה יותר, גם אם מדובר בשעבוד פנימי: "אמר רבי תנחום אמר ר' חנילאי: כל אדם שאין לו אישה שרוי בלא שמחה, בלא ברכה, בלא טובה (שם, סב, ע"ב).

יחסי אדם ואדמה בשירה העברית

היחס המורכב בין האדם לבין האדמה בא לידי ביטוי גם בשירה העברית. עם ראשית ההתיישבות היהודית החדשה בא"י, ב-1882, ניתן משקל רב בשירת ארץ-ישראל לערכים, לדימויים, לסמלים ולחזון. חשיבותם של אלה הייתה גדולה בתקופה של חברה מתהווה, החסרה מסגרת ממוסדת ויסודות ממלכתיים. הדימויים בשירה היוו תחליף והשלמה הכרחית לחינוך, לערכים, לעידוד הרוח, לאמונה, לפעילות, להזדהות, ללכידות; ציר שסביבו התרכזה ההכוונה והפיקוח החברתי הלא-ממוסד. הצורך לחפש את המסרים, הדימויים, הסממאות והחזון בשירה קיים כדי להבין, להזדהות, לחוש, לחלום, לקוות. רבים מאלה המשיכו להיות מושרים בזמר העברי גם לאחר קום המדינה. כל שינוי בחברה ובמדינת ישראל מצא את ביטויו גם בשירים שנוצרו באותה תקופה. כשהמציאות השתנתה, השתנו גם הערכים שבשירים.

המפעל הציוני מוצג בסימן מיתולוגי של מוות ותחייה, המובע במחזוריות המיתית של מות האדמה ותחייתה – מוות ותחיה של אֵלָה ואם. זהו כוח ההתחדשות, "השיבה הנצחית", בלשון ספרו הידוע של האנתרופולוג מירצ'ה אליאדה (אליאדה, 2000). בשנות השלושים כתב יעקב פיקמן ב"שיר אדמה": "אך התחדשות ותפארת/ אַת בכל רגב אוצרת – / [...] / כל אֵבֶדָה בך חוזרת, / אַת בשעבדך משחררת." (ברוך ווילנסקי, 1937, עמ' 232). דואליות הלידה והמוות אינה נדירה בספרות החלוצית. לא סתם תיארה אסתר ראב: "גבעה תרום כשד עגול/ ולראשה קבר לבן חופף." (ראב, 1963).

השירה והספרות הארצישראלים היו דיאלקטיים ביחסם לאדמה: "האדמה טובה כאן. טומנת הרבה מתים. / זורם בסגולית לילית טלולה/ אני שומע מלבה פעמות/ כאב לידת אהבתנו", כתב רן עדי (הוא עזריאל אוכמני) בשירו "אורנים שבנקיק" (רן, 1968). ואילו נתן אלתרמן איזן בשירו "מערומי האש" בין האדמה הצורבת והממיתה "אדמת קלל גאה. גופרית וצור גידוה. / היד אשר תיגע בה, שְׁבָה מוֹצְתָה" ובין האדמה המולידה ומעניקה חיים: "ורעם לידותיה תר עוד בנקרות, / עוד התְּיָה מִפֶּה

גוריה ממלטת. / באש נושק הפה אשר נקרא לקרוא / לאדמה הזאת / מולדת. " (אלתרמן, 1938).

"האדמה תכפות אותך ותמשוך אותך אליה. ובפרט אדמתנו הרווה דם אחים...". כתב שלום אש בשירו "האדמה לכדה" (במחזהו של ש' שלום, "אדמה", 1940). האדמה שבה ומופיעה ככוח עליון: "הייתה עלי יד האדמה", אומר נחום, כמי שממיר בכך את דברי הנביא יחזקאל – "הייתה עלי יד ה'...". זהו כוח א-לוהי התובע קרבן, אשר רק עם קבלתו תתרצה האדמה הצחיחה בצורת מטר סוחף (על פי דבריו של השחקן במחזה – נ"ד).

"אלוהים! / מדוע תעתיק אדם מאדמתו? מדוע / אתה בורא ילד [...] / ... ומראה לו את / הדרך להרים עד שהוא רץ אלפי ואלפי / מילין ויושב על האדמה הקרה, / האדמה הזרה הזרה / ובוכה –", כתב א. עלי בשירו "זאת האדמה" (עלי, 2009). שממת האדמה המתה התנחלה בלבו של המשורר-הבן, אשר מרחק רב נפער בינו לבין זו שהילכה קסמים על אבותיו. "זו האדמה שאני / שופך דמי עליה ומהלך בה את ימי בדממה / [...] / זו הארץ שאני שריד ופליט / חי כשממה מעליה דועך והולך / הולך ודועך ימים ימימה עליה / והשמים שמים לה". (אשר רייך, "שיר אדמה"). וכך, לאחר שיאיר הורוביץ המשיל (בשירי "ארץ בחירה") את האדמה לאדם ולעץ, לעפאים ולציפורים, לא נותר לו כי אם להמשילה לצל ("אם צל האדמה האדמה / צלילי מוות או צלילי דומה"). ואפילו ברמת ההזיה הבוראת לאדמה הילה, אפילו אז – "אם היה האדמה הילה / אם הילה ישתברו כנפיים אל אדמה." (הורוביץ, 1982).

האדמה כמייצגת את חדלון החיים

להלן ננתח כמה שירים מזווית זו. נפתח בשירו של רבי יהודה הלוי "בן אדמה":

בן אדמה יזכר במולדתו
פי לעת קץ ישוב ליולדתו

"קום והצלח!" אמרו לבן חמש
בין שדי אם ישכב ואל ימש

מה תאיצון מוסר לְכֵן עָשָׂר?
עוד מעט קט יגדל וינסר

מה נעימים ימים לְכֵן עָשָׂרִים
קל כְּעֶפֶר דּוֹלֵג עָלַי הָרִים
בְּזוֹ לְמוֹסֵר, לוֹעֵג לְקוֹל מוֹרִים

בְּזוֹ שְׁלֹשִׁים נֶפֶל בְּיַד אִשָּׁת
קָם וְהִבִּיט – הִנּוּ בְּתוֹךְ רִשְׁתָּ!

נָע וְנִכְנַע מִשִּׁיג לְאַרְבָּעִים
שָׁשׁ בְּחֻלְקוֹ – אִם רַע וְאִם נָעִים
רַץ לְדַרְכּוֹ וַיַּעֲזֹב רַעִים

בְּזוֹ חֲמִשִּׁים יִזְכֹּר יָמֵי הַכֹּל
בְּזוֹ בְּעֵינָיו אֶת כָּל יָקָר תִּבְל

שְׂאֵלוֹ: מָה הָיָה לְכֵן שָׁשִׁים?
אֵין בְּעֵצָיו בְּדִים וְשָׂרָשִׁים
כִּי שָׂרִידֵיו דְּלִים וְנִחְלָשִׁים

אִם שְׁנוֹתָיו נִגְעוּ אֵלַי שְׂכָעִים
אֵין דְּבָרָיו נְרָאִים וְנִשְׁמָעִים
רַק לְמִשְׁאָ יְהִיָּה עָלַי רַעִים

בְּזוֹ שְׁמָנִים טָרַח עָלַי בְּנֵיו
אֵין לְקָבוֹ עֲמוֹ וְלֹא עֵינָיו
בוֹז וְלֵעַג לְכִנּוּ וְלִשְׂכַנּוּ

אֲחֵרֵי זֶה כַּמַּת יְהִי נִחְשָׁב
אֵין בְּלָבוֹ רַעִיוֹן וְלֹא מִחְשָׁב

הפיוט "בן אדמה" דומה בסגנונו לספר קהלת. המשורר סוקר את חייו של האדם מלידתו ועד לזקנותו, מעין חשבון נפש שהאדם עורך באחרית ימיו כשהוא מתבונן לאחור בחייו וחש את הבלותם וארעיותם. הפיוט פותח וחותם בזיכרון אחריתו של האדם – יום מיתתו – דברים המהדהדים את המשנה במסכת אבות: "דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון" (ג, א). המשורר מתאר את הקשיים הנכונים לאדם בכל עשור משנות חייו, והמסר הפסימי בסוף השיר – האדם נולד מהאדמה ואל האדמה ישוב: "בן שמונים טורח עלי בניו / בוז ולעג לבנו ולשכניו". השימוש בכינוי "בן אדמה" ראוי לתשומת לב מיוחדת (אליצור, 2004). מדובר כאן כמובן בבן במובן מטאפורי: האדם נוצר מן האדמה; המשורר מממש מטאפורה זו וממשיך אותה כאשר הוא מכנה את האדמה "יולדתו" של האדם, ומנסח כך מחדש את האמור במקרא: "עד שובך אל האדמה כי ממנה לוקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בר' ג, יט).

"ראי אדמה" מאת שאול טשרניחובסקי

רְאִי, אֲדָמָה, כִּי הֵינּוּ בְּזָנִים עַד מָאֵד!
בְּחִיקָךְ, מְלוֹן בְּרָכָה, מְעוֹן סֵתֵר זֶרַע טְמֻנּוּ...לא עוד
פְּנִינֵי זְגוּגִיּוֹת שֶׁל בְּסֻמָּת, זֶרַע חֶשֶׁה כְּבֻדָּה,
גְּרֵגֵר שְׁעוֹרָה חֲתוּל פְּתָם, שְׁבִלֵת-שׁוּעַל חֲרָדָה.

רְאִי, אֲדָמָה, כִּי הֵינּוּ בְּזָנִים עַד מָאֵד:
פְּרָחֵי פְּרָחִים בְּךָ טְמֻנּוּ רֵעֲנָנִים וּבְהוֹד,
אֲשֶׁר נִשְׁקַתְּם הַשֶּׁמֶשׁ מְנַשִּׁיקְתָּהּ רֵאשׁוֹנָה,
מְצַנִּיעַ חֵן עִם יָפֵה קְלָח, קְטֹרֶת כּוֹסוֹ נְכוֹנָה.
וְעַד שִׁידְעוּ צְהָרִים בְּעֶצֶם הַצֶּעֶר הַתָּם,
וּבְטֵם רוֹו טַל שֶׁל בְּקָר בְּחִלּוּמוֹת-אוֹר נְבֻטִם.
הֵא לָךְ הַטּוֹבִים בְּבִנְיָנוּ, נֶעַר טְהוֹר חִלּוּמוֹת,
בְּרִי לֵב, נְקִי פְּפִים, טָרֵם חִלָּאת אֲדָמוֹת,
וְאַרְגָּ יוֹמָם עוֹדוֹ שְׁתִּי, אֲרָג תְּקוּוֹת יוֹם יָבֵא,
אֵין לָנוּ טוֹבִים מִכָּל אֱלֹהִים. אֵת הַרְאִית וְאֵיפֵה?

וְאֵת תְּכַסִּי עַל כָּל אֱלֹהִים. יַעַל הַצְּמַח בְּעֵתוֹ!

מֵאָה שְׁעָרִים הוֹד נִכְחַ, קִדְּשׁ לְעַם מְכוֹרְתוֹ!
 בְּרוּךְ קִרְבָּנְךָ בְּסוֹד מְנַת, כִּפְּר חַיֵּינוּ בְּהוֹד...
 רְאִי, אֲדָמָה, פִּי הָיִינוּ בְּזָבָנִים עַד מָאֵד!

(טשרניחובסקי, "שירים", 1939, עמ' 642)

השיר "ראי אדמה" הוא שיר קינה והספד על בחורים צעירים שמתו בדמי ימיהם. השיר נכתב בימי המאורעות בארץ, ובו מקונן המשורר על המציאות הנוראית של הקיום במדינת ישראל שבה אנשים מקריבים את בניהם הצעירים כדי לחיות בביטחון במולדת. הקרבן הזה הוא הכרח המציאות, אך נתפס כחטא איום כלפי האדמה, אם כל חי, וכלפי טבע החיים. עיקר השיר הוא הבעת מחאה כנגד מצב המלחמה, אך יש בו גם אצבע מאשימה כלפינו אנו, המטמינים באדמה את היפים שבבנים במקום להטמין בה זרעי חיטה ודגנים, שהם בסיס הקיום.

השיר בנוי על פנייה ישירה של הדובר אל האדמה, זאת הנושאת את קברי הבנים. פנייה ישירה היא אמצעי נפוץ בשירי קינה, והיא מדגישה את חוסר היכולת של הדובר להכיל את כאבו בתוכו.

הדובר פונה אל האדמה, שמצד אחד מנכיטה מתוכה חיים, ומצד שני נקברים בה המתים. הפנייה לאדמה היא כאל ישות דמונית (שטנית) האחראית למוות של אלה הקבורים בתוכה.

בין החיים והמתים קיים קשר, קודם כול בתודעתו של החי. הבזבז הנורא שטמון באדמה ואשר לו מוקדשים שני הבתים הראשונים, מתפרש רק בבית השלישי כאשר מתברר לקורא שמדובר במוות של בחורים צעירים. מרגע זה ברור שהכאב על אותו בזבז הוא בכחינת הלקאה עצמית של מי שנתן למוות הזה להתרחש. ומי שנתן הוא "אנחנו": "היינו בזבזנים מאוד"; "פרחי פרחים כך טמנו"; "הא לך הטובים בבנינו" – כל אלה מלמדים על התייחסותו של הקולקטיב למוות זה, הוא האחראי למוותם. הסיטואציה המתוארת בשיר היא סיטואציה לאומית; אין מדובר כאן באבל פרטי, כי אם לאומי.

הנחמה היחידה על מוות של אנשים צעירים יכולה לבוא (אולי) מתוך ההכרה כי הקריבו קרבן למען הכלל, ולכן, על אף הכול, מותם לא היה

לשווא. ברוח זו ממשיך אמנם טשרניחובסקי את שירו, אולם השורה המנחה בשיר חוזרת בסופו ומדגישה שוב את בזכוז החיים, וממילא גם את הכאב שבבסיס השיר.

בנים אלה שנפלו הם הטובים בבנינו, ו"אין לנו טובים מאלה". מכאן ברור הבזכוז הנורא. הבית השלישי פונה לאדמה בציניות ובסרקסטיות: "הא לך הטובים בבנינו". מודגשים טוהרם וזוך לבם של בני נוער אלה, וכך בולט עוד יותר העוול שבמותם.

הפנייה לאדמה בראש כל בית בשני הבתים הראשונים ובבית השלישי בראשיתו ובסופו תוך שינוי הנוסח, יוצרת דרמטיזציה: "הא לך הטובים בבנינו" – בראשית הבית, ובסופו שאלות רטוריות: "את הראית? ואיפה?" לאחר זאת פונה הדובר לאדמה כאל ישות דמונית, כמי שמכסה (בזדון) על הנערים ("כל אלה"). החיים יימשכו כרגיל: הצמח יעלה בעתו ואף יגדיל פי כמה את יכולו. הצמח העולה בעתו ניתן לפרשנות כפולה: (א) עולם נוהג כמנהגו גם לאחר מות הבנים; (ב) לא נטמנו זרעים אלא פרחים, אבל אף על פי כן יעלה הצמח בעתו, כי הקרבן הטמון באדמה מבורך, קרבנם הוא כופר לחיינו שלנו, בבחינת "במותם ציוו לנו את החיים". אך, כאמור, הנחמה אינה מלאה, ושורת המספד חוזרת: "ראי, אדמה, כי היינו בזכונים מאוד!"

באדמה הנפלאה, האם הגדולה, הבית והחיק החם שמקבל אליו כל זרע ומטפח אותו, זרענו כל מיני זרעים, אך לא את זרעי הדגנים והחיטה, שמספקים חיים. האדמה מואנשת ומוצגת כמלון אורחים חם, כחיק חם וגדול.

מה, אם כן, זרענו? בבית זה עדיין לא ידוע מה זרענו, רק מצויה רשימה מפורטת של כל הזרעים שאותם לא זרענו: כוסמת, חיטה כבדה ודשנה, שעורה, ציפורן חתול ושיבולת שועל. הפירוט הרב מדגיש את הבזכוז: כל אלה לא נזרעו. האדמה היא פורייה ומקבלת ונפלאה, ואנו לא ניצלנו את טובה.

בבית השני מתברר מי נטמן באדמה במקום גרעיני התבואה: פרחי פרחים, אך גם תיאור הזה ממשיך הבזכוז: (א) הפרחים נטמנו באדמה ונקברו תחתיה עוד לפני שגמרו לפרוח ולפני שהגיעו למלוא תפארתם

וניתן היה ליהנות מיופים; (ב) הפרחים לא הגיעו לשלב נתינת הזרע ("כחלומות אור נבטם"), מה שהיה מאפשר דור חדש של פרחים אחריהם.

את טריות הפרחים מדגישה החזרה על צליל השייך בשורה השלישית – צליל רך ונעים, לעומת החזרה על צליל האות צד"י הקשה והצורם בשורה החמישית – צליל המדגיש את הצער על האבדן.

תחושת הבזבוז מתעצמת בעזרת ההרחבה של תיאורי היופי והרעננות של הפרחים, תיאור השלב הראשוני של הפריחה ופירוט הסוגים השונים של הפרחים. כל פרח הוא שונה: ישנו הביישן (מצניע חן), המוחצן יותר (יפה הקלח) וזה שגביעו מוכן לקלוט את אור השמש והמים (קטורת כוסו נכונה).

הבית השלישי מבהיר באופן מפורש במי מדובר ובמה הבזבוז: "נוער טהר חלומות", הנערים הטובים ביותר. הנערים האלה נטמנו באדמה, והיא רואה ושותקת. עכשיו מסתבר כי הפרחים בבית השני לא היו אלא מטאפורה לפרחים צעירים שזה עתה החלו לפרוח: רעננים, טהורים וזכים, מלאי חלומות נעורים, נערים שעדיין לא הושחתו על ידי החיים, הסבל והרוע ("טרם חלאת אדמות"). חייהם מלאים בתקוות – הערב עדיין איננו קיים באריג יומם. יש כאן מטאפורה: החיים כבד ארוג מחוטי שתי ומחוטי ערב. השתי קיים אך הערב עוד לא הושלם, כי החיים נקטעו באבם. משמעות נוספת לערב: סוף היום, סיום החיים – הנערים לא הגיעו לזקנה שכן נקטפו בצעירותם ולא השלימו את חלומותיהם. כאן גם מסתבר כי בבית השני לא דובר על סוגים שונים של פרחים אלא על סוגים שונים של נערים: הביישנים, הנחבאים אל הכלים, המוחצנים יותר...

הבית רביעי נושא את הכאב הרב ביותר: הפנייה אל האדמה ואלינו, הקוראים, שהיינו כה בזבזנים. הבזבוז של חיי הנערים הנפלאים הללו הוא נוראי, אך יחד עם זאת יש להמשיך ולהקריבו, למרות האבדן והכאב. מותם אינו לשווא – הוא מאפשר את קיומו של העם בכבוד במולדתו. השיר נושא כאב וזעקה יחד עם הצדקתו של הקרבן הכואב הזה. הנופלים הם בזבוז של חיים צעירים, אך יש להמשיך ולשלוח אותם לשדות הקרב שכן הם מאפשרים את חיינו שלנו: "יעל הצמח בעתו".

השיר עשיר בסימני קריאה, הן אלה המוצבים בסוף השורה החוזרת, הן אלה המלווים את הפנייה לאדמה בבית האחרון והאדרת מותם של הבנים. הקרבן וההרואיות (הגבורה) מלווים בסימני הקריאה. עוד יש לציין את הבית השני הארוך מן הבתים האחרים. בית זה מצטיין בתיאור לירי המתאר את הפרחים היפים ואת חלומות האור של נבטם – מטאפורה אשר תתנפץ בהתפרשה בבית הבא, כשיתברר שמדובר בנערים צעירים.

זריעת הזרעים באדמה מושווית להטמנת הבנים המתים: "בחקך מלון-ברכה, מעון סתר זרע טמנו. [...] הא לך הטובים בבנינו, נוער טהור-חלומות". מה שאמור היה להיות הבקעת רחם האדמה בכוח המחרשה, מתגלה ככריית קבר (עפרת, 1991). רק במימוש "יצר המוות" תקום האדמה לתחייה: "ואת תכסי על כל אלה, יצל הצמח בעתו! / מאה שערים הוד וכוח, קודם לעם מכורתו! / ברוך קורבנם בסוד מוות, כופר חיינו בהוד..."

"עץ השדה" מאת נתן זך

כי האדם עץ השדה
 כמו האדם גם העץ צומח
 כמו העץ האדם נגדע
 ואני לא יודע
 איפה הייתי ואיפה אהיה
 כמו עץ השדה

כי האדם עץ השדה
 כמו העץ הוא שואף למעלה
 כמו האדם הוא נשרף באש
 ואני לא יודע
 איפה הייתי ואיפה אהיה
 כמו עץ השדה

אהבתי וגם שנאתי
 טעמתי מזה ומזה

קברו אותי בחלקה של עפר
 ומר לי, מר לי בפה
 כמו עץ השדה

כי האדם עץ השדה
 כמו העץ הוא צמא למים
 כמו האדם הוא נשאר צמא
 ואני לא יודע
 איפה הייתי ואיפה אהיה
 כמו עץ השדה

אהבתי וגם שנאתי
 טעמתי מזה ומזה
 קברו אותי בחלקה של עפר
 ומר לי, מר לי בפה
 כמו עץ השדה.

שירו של נתן זך "עץ השדה" בנוי כפרפרזה על פסוק מספר דברים: "כִּי תִצּוֹר אֶל עֵיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיךָ לְתַפְשֶׁהָ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָה לְנִדְחֵי עֲלִיו גִּרְזֵן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאֹתוֹ לֹא תִכְרֹת כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לְבָא מִפְּנִיךָ בְּמִצּוֹר" (כ, ט). פירושים רבים ניתנו לפסוק: יש שראו בו הדגשה יתרה של הדמיון בין האדם לעץ ויש שראו בו דווקא הבלטה של ההבדל התהומי ביניהם. נתן זך מדגיש דווקא את השבריריות העולה מהשוואת העץ לאדם, את זמניות החיים של כל אחד מהם על פני האדמה. משום כך בנוי השיר בסדרה של ניגודים: אמנם, "כִּמּוֹ הָאָדָם גַּם הָעֵץ צוֹמֵחַ", אך מנגד – "כִּמּוֹ הָעֵץ הָאָדָם נִגְדָע"; "כִּמּוֹ הָעֵץ הוּא שׂוֹאֵף לְמַעְלָה", ומנגד – "כִּמּוֹ הָאָדָם הוּא נִשְׂרָף בְּאֵשׁ"; "כִּמּוֹ הָעֵץ הוּא צָמֵא לְמִים", ואחרי ככלות הכול – "כִּמּוֹ הָאָדָם הוּא נִשְׂאָר צָמֵא".

דומה ששירו הרגיש של זך מלמדנו שאין להתפעל תמיד מן הטבע עד כדי ראייתו כמקור לחוסן ולעצמה, אלא יש להתבונן בו בעין מפוכחת היודעת שגם עץ לעתים אינו יציב במקומו; שגם אני, האדם, אינני יודע תמיד "איפה הייתי ואיפה אהיה / כִּמּוֹ עֵץ הַשָּׂדֶה". השורה האחרונה בשיר ממזגת את האדם עם האדמה: "קברו אותי בחלקה של עפר/ ומר לי מר לי

בפה". וסימוכין למיזוג זה בפן הנקבי של האדמה בא גם בספרות חז"ל: "כי האדם עץ השדה וגו' אשר בתוך הגן, אין בתוך הגן אלא לשון נקייה מה שבתוך הגוף אשר בתוך הגן אשר בתוך האישה ואין גן אלא האישה שנמשלה לגן שנאמר גן נעול אחותי כלה זו מה הגנה כל מה שנזרעה היא צומחת ומוציאה כך האישה הזאת כל מה שנזרע הרה ויולדת מבעלה" (פרקי דרבי אליעזר, כט), ועוד: "אין שדה אלא אישה שנמשלה לשדה" (שם, כא).

"אדמה לפני, אדמה אחרי" מאת אתי אנקרי

היא היתה פראית, באת ונגעת,
בלילות שרת לה שירים.
היא פשטה חולות וים כשהבאת חאקי,
הפריה מקומות קשים.

חבקת אותה אנושות –
היא חומקת מתחת לזרוע,
נטעת בה תקוות –
לא נתת לה מים לגמע,
היא לא יודעת עלי ועליך
אפלו שקולך נדם,
אדמה לפני, אדמה אחרי
שנתת לה תכונות אדם.

היא היתה הדבש, אתה זבת חלב,
הפקדת שומרים על חומותיה,
כבישים שסללת אחרי המדבר –
נאספו לקמטים בפניה...

מעליה עמים נופלים –
אין לה אזנים לשמע,
היא טומנת ילדים
כשאין לה מים לגמע.

חבקת אותה אנושות...

"לא נתת לה מים לגמוע", אנקרי כותבת בשירה – משפט המחבר אותנו לכתוב בספר בראשית: וְכָל שֵׁיחַ הַשָּׂדֶה טָרָם יִהְיֶה בְּאֶרֶץ וְכָל עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרָם יִצְמַח כִּי לֹא הִמְטִיר יְהוָה אֱלֹהִים עַל הָאֶרֶץ וְאָדָם אֵין לְעֵבֶד אֶת הָאֲדָמָה (בר' ב, ה). רש"י (שם) מפרש: "לא המטיר לפי שאדם אין לעבוד את האדמה ואין מכיר בטובתן של גשמים. וכשבא אדם וידע שהם צורך, התפלל עליהם וירדו וצמחו האילנות והדשאים". מפשט הפסוקים עולה כי ללא עבודת האדם אין משמעות לכל הצומח בעולם, וממילא גם אין מקום לגשם. ברגע שייכרא האדם ירד הגשם, והאדם יוכל להצמיח את האדמה. במצב הבראשיתי של בריאת העולם היו חסרים שלושה רכיבים: אין צומח כיוון שאין גשם, וכל זאת כיוון שאין אדם. יש לו לא-לוהים גן נפלא כאן בעולם, גן העדן; יש לו גם אוצרות מים בלתי נדלים אשר מקורם בשמים; דבר מרכזי אחד חסר – גן. רק כאשר ייכנס "הגן" לאותה פיסת נוף ואדמה יהיה טעם לטעת את הגן ולשחרר את הגשם מאותם השמים. על דברים אלה מרחיב הרב נויברט (2008): התהליך ה"חקלאי" שעליו מדברת התורה, הוא סמלי ומהותי להבנת תפקידו של האדם, ואין להבינו כפשוטו בלבד.

האדם נברא בעולם למטרה מרכזית אחת – לחבר בין שמים לארץ. אל לו לאדם להתנתק מהארץ, מהחיים ומעולם המעשה, ואף לא להתנתק מהשמים ומהא-לוהות. על האדם מוטל התפקיד לאחד שני עניינים אלו הנראים לכאורה הפוכים וסותרים. זהו גם סוד בריאתו – האדם הוא הבריה היחידה שנבראה גם מן השמים וגם מן הארץ. גופו – מן האדמה הארצית, ורוחו – מנשמת חיים א-לוהית שמימית. ממילא ניתנו לו הכוח והחובה לחברם.

כיצד יממש האדם את ייעודו? עליו להצמיח את האדמה כלפי מעלה, כלומר לרומם את הארץ כלפי השמים. הכיצד יעשה זאת? באמצעות הגשם, כלומר ההשפעה הרוחנית היורדת מן השמים. בכך יתבצע החיבור ההרמוני של הבריה. זהו סוד הנטיעה ותפקיד עבודת האדמה. האדם תפקידו למצוא את ההרמוניה בינו לבין אדמתו ובינו לבין בוראו. בכל פעם שיפגע האדם בהרמוניה עם בוראו תיפגע אף ההרמוניה שלו עם אדמתו. כך קורה לאדם הראשון; תוצאה ישירה של חטאו היא גלות – הוא מגורש מגן עדן ומקולל: "ארורה האדמה בעבורך, בעצבון תאכלנה כל ימי חיך...

"(בר' ג, יז). גם קין נענש בגלות: "כי תעבוד את האדמה לא תוסף תת כוחה לך, נע ונד תהיה בארץ" (שם, ד, יא-יב) ייעוד האדם על פי תפיסה זו הוא לתת לאדמה מים לגמוע: "כשאין לה מים לגמוע היא טומנת ילדים", כפי שנכתב בשירה של אנקרי. הזרע נטמן ברחם האישה כבאדמה, וממנו צומח פרי בטן האדמה. לאישה ולאדמה יכולת פריון, ודימוי האדמה לאישה ואישה לאדמה מייצג את שתיהן – אישה ואדמה – כבעלות כוחות חיים ייחודיים, יצריות וטבעיות עם דימויים המקרבים אותן לטבע וזו לזו כשוות ערך. אך כאן נתפסת האדמה כממיתה או כדורשת את הקרבן המגיע לה לצורך קיומה.

האדמה כמייצגת את כוח החיים

כעובר מתוך גוף האישה כך הנצו הזרעים מתוך רחם האדמה. ואכן בתרבויות שונות יש מקבילות לביטוי הרווח "אימא אדמה": אימא רוסיה, אימא אלבניה, אימא ארמניה, אימא הודו, אימא גאורגיה. בחורף הצמחייה נסוגה אל רחם האדמה, ובמוות גוף האדם חוזר אל רחם זה וממתין ללידתו מחדש. הביטוי "אימא אדמה" הוא מן השכיחים יותר בספרות שנות העשרים. "על פני אדמה הקרובה, האם", כתבה רחל ב-1927 "כאן על פני האדמה"; ובמקום אחר כתבה את המילים הזכורות: "הוי ארצי הורתי"; ועוד: "אכן דלה מאד – / ידעתי זאת, האם." ("אל ארצי", 1926); וב-1929 כתבה: "ולכן באמי-אדמה אדבק, / ומנוחי בחיקה השחום." לאמור: החלוץ המגיע לארץ ישראל שב אל "אמו", ובין השניים נרקמים יחסי בן-אם: "...כי חזר ישראל מנדודי הגלות, ממגדליה הפורחים באוויר – ושב אל מקור מחצבתו, אל 'אם-אדמה'..." ("ש' שלום, "אדמה", 1940).

דמויות האדמה כאם וכרעיה מתחלפות זו בזו בתרבות הציונית המוקדמת. זאת ועוד: נשיותה של האדמה היא גלגול של נשיות שמימית המזווגת עם הזכריות החלוצית. הגלויות שהופקו מטעם הקונגרסים הציוניים הראשונים לא חדלו לזווג את החלוץ העולה עם דמות נשית מטאפיזית (ממטבח דימויי הלאומיות המערבית), מעין "בתולת ציון" ("בת עמי") קלסיציסטית או רומנטית, המנחה את החלוץ ממרומים. כאלה היו יצירותיהם של פרידריך בר, א' רנצנהופר, ש' רוחמובסקי ואחרים (עפרת,

בלשונו של אלכסנדר פן, "אדמה-אדמתי/ [...] / וארשתיך לי בדם/ שאדם ונדם/ על גבעות שייח-אָבְרָק וְחֶרְתִּיהּ." ועוד: "בשבועה לזהטה/ את שבויה לי עתה." ויאיר (שטרן) כתב ב-1934: "הרי את מקודשת לי מולדת. להלן נעמוד על ייצוגים אלה במספר שירים.

"אימא אדמה" מאת יעקב רוטבליט

היא תביט אלי טובה וְחֶכְמָה
 כמו בְּבֶן הַשָּׁב הַבִּיתָה מִן הַדֶּרֶךְ
 תִּחְבֵּק אותי אֵלֶיהָ בְּנִשְׁמָה חֲמָה,
 אימא אֲדָמָה.

היא תגיד – "אתה עֵינֶךָ מִן הַמָּסַע,
 אל תִּפְחַד אֲנִי חוֹבֶשֶׁת אֶת פְּצָעֶיךָ."
 היא תִּקַּח אותי אֵלֶיהָ כְּשֶׁאֶקְרָא בְּשִׁמָּה,
 אימא אֲדָמָה.

היא תביט אלי טובה וְחֶכְמָה,
 היא שִׁקְטָה כָּל כֶּךָ וְכִמּוֹ תִּמְיֵד סוֹלַחַת,
 תִּחְבֵּק אותי אֵלֶיהָ בְּנִשְׁמָה חֲמָה,
 אימא אֲדָמָה

האדמה היא האישה: האם החמה והאוהבת שהביאה אותנו לעולם. זו האישה שנסגוד לה ושאתה נחוה תסכול או הנאה, והיא גם האישה המסוכנת, המאיימת, הפוערת את לוע המוות שלה ובולעת אותנו לאחר מותנו.

באחד התיאורים הישראלים הרומנטיים של היחס אל אדמה-אישה מוצע "קמפיין" המבוסס על סרטון טלוויזיה בן 35 שניות שנעימת הנושא שלו הוא השיר הנודע "אימא אדמה" הנזכר.¹ הסרטון מציג אימא ובן הפוסעים יחפים בין רגבי אדמה בנפרד זה מזה, ובהמשך רצים זה אל זה. האם כורעת לקראת המפגש, מחבקת ומרימה את הילד בזרועותיה. הסרטון

¹ הלחין: מיקי גבריאלוב.

מלווה בכתוביות האומרות "זה לא סרט פרסומת לנעלים; אף אחד לא רוצה שתרוצו לקנות משהו ואין פה שום מבצע. זה פשוט סרט על אהבה", ומסתיים בכתובית: "מוגש באהבה לאימא אדמה מקרן קימת לישראל". המסר הרגשי של הסרטון קושר בין הפרט, לקק"ל ולאדמה כמרכיב סמלי ומוחשי. בקק"ל מציינים כי הקמפיין יהווה הזדמנות להביא לידיעת הציבור את תרומתה של הקק"ל לפיתוח הארץ. לא רק בתחומי הירוק והאקולוגיה.

אך מה קרה לרומן הסוער בין הבן הציוני לבין אמו, האדמה? האומנם נגוז לו הרומן מבלי להותיר משקעיו בלב הבן? אמת, הבן התבגר, אף הזדקן, ואם להודות, נכדיו וניניו הם אלה הפוסעים עתה על האדמה. ואף על פי כן גם אם פוסט-ציונות מאיימת לרשת את הציונות ההיא, נאתר אי-אלה משקעים, הדים עמומים לאהבה הגדולה של שחר הציונות. היכן נאתרם? בפזמונים ששרים בנינו ובנותינו, דוגמת "אימא אדמה". את "אימא אדמה" כתב יעקב רוטבליט בשנת 1972 כאשר תיאר מפגש בין אימא "טובה וחכמה", אם המקבלת את בנה בחיבוק חם. זהו מפגש של אם עם בנה "השב הביתה מן הדרך" והוא "עייף מן המסע". הבן, שפנה אל דרכו ורחק מאימא אדמה, שב כמי שחָטָא, כמי שעשה מעשה שבעבורו הוא מייחל לסליחת אמו. וזו, אימא אדמה, "היא שקטה כל כך וכמו תמיד סולחת". אך, יותר מכול, הבן החוזר מהמסע הוא בן פצוע, חבול, מוכה וסובל: "אל תפחד אני חובשת את פצעך". שיבתו זו של הבן המוכה אל האם הגדולה ניתנת להבנה כשיבתו של גוסס אל האדמה שממנה הוא בא, והחיבוק שמחבקת האם ("היא תיקח אותי אליה...") יובן כאחדות של מוות וקבר.

שני השירים האחרונים שאציג להלן, "אימא אדמה" מאת דודו ברק ו"אדמה" מאת אהוד מנור, הם שירים המבטאים יחסי חום ואהבה בין אימא מיתולוגית גדולה לבין בנה הסובל. לא עוד קרבנות אדם לאדמה של הדור הציוני המוקדם אלא כמיהה של הישראלי החדש, שעודנו זקוק נואשות לאהבת אם ולחיבוקה, ויהיה גילו אשר יהיה. זו אדמה שונה מזו שפגשנו בתחילה: אדמה שנויה במחלוקת, אדמה שבה מתבונן ה"בן"

מתוך מבט אמפתי ולא מתוך ציפייה אופטימית מהאדמה, כי אם – במקרה הטוב – מהאדם:

“אימא אדמה” מאת דודו ברק

מהרים עולה החמה,
שוב מן הבית אצא בדממה,
אל השלף, אל שדות החממה,
תלמים לחרוש באימא אדמה.

זרע אטמין אז בדמעה
ושוב אנביט חיטה בדמה.
ברינה אקצור בקמה,
לחם לך אביא, מאימא אדמה.

שיר האדמה הוא שיר ימי,
שיר הנשמה שבעורקי,
שיר הנחמה שבדמי,
שיר האדמה, הוא שיר חיי.

מפריה אטעם ואגמע
ומיינה אשתה עוד בצמא,
שורשיי אכה עוד ברמה,
אשוב אליה עוד, אל אימא אדמה.

שיר האדמה הוא שיר ימי...

ריבוי הפעלים בעבודת האדמה בשיר זה – “אצא”, “לחרוש”, “אטמין”, “אנביט”, “אקצור”, “אביא”, “אטעם”, “אשתה”, “אכה”, “אשוב” – מחברים אותנו לייעוד האדמה בסיפור הבריאה, שבו נברא אדם מהאדמה ותפקידו העיקרי בעולם היה לעבוד את זו שממנה נוצר: **וַיִּצְרֶה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָם מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה. וַיִּטֶּע ה' אֱלֹהִים גֵּן בְּעֵדֶן מִקְדָּם וַיִּשְׁם שָׁם אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר יָצָר... וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיִּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ (בר' ב, ז-ח; טו).**

הרש"ר הירש מפרש כי ה"עבודה" וה"שמירה" האמורות כאן אינן מתייחסות רק לעבודת הקרקע אלא הן כוללות את כל התנהגותו המוסרית של האדם, במעשיו ובמחדליו. אין הארץ מתפתחת אלא למען האדם – לצורך עבודתו המוסרית עלי אדמות. היוצרים את "שיר חיי", ככתוב בשיר, הם בעצם כל אותם פעלים לעבודת האדמה, להשתרשות והכאת שורשים בה – פעולות ההופכות את האדם למוסרי יותר, שורשי, המחובר לנופי הארץ ולהווייתה.

"אדמה" מאת אהוד מנור

אֲדָמָה – אֲנִי קָשׁוּב לְקוֹלְךָ
 אֲדָמָה – הָאִירִי פְּנִיךָ לְבָנֶךָ
 אִימָא אֲדָמָה.
 הֵן בָּאתִי מִמֶּךָ מְתוּכֶךָ – אֲדָמָה
 וְאֵת עֵתִידָה לְשִׁכְךָ – אֲדָמָה
 אֵת כָּל פְּאֵבִי
 אֵת יָמֵי.
 עוֹלָם וּמְלוֹאוֹ לְךָ מוֹדָה – אֲדָמָה
 וְאֲנוּ עֲצֵי הַשָּׂדֶה – אֲדָמָה
 מִמֶּךָ וְאַלֶיךָ עַד בְּלִי דֵי –
 אֲמִצִּינִי.

גם הניסיונות לזווג את האדם קשורים לאדמה: וַיִּצְרֶה אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם וַיָּבֵא אֶל הָאָדָם לְרִאוֹת מַה יִּקְרָא לוֹ וְכָל אֲשֶׁר יִקְרָא לוֹ הָאָדָם נִפְשׁ חַיָּה הוּא שָׁמוֹ (בר' ב, יט) אבל בסופו של דבר נוצרת זוגתו מצלעו ולא מהאדמה. אימא אדמה יצרה את האדם, והוא – בעקבות החטא – משועבד לה לכל שארית ימיו: וּלְאָדָם אָמַר כִּי שְׁמַעְתָּ לְקוֹל אֲשַׁתְּךָ וְתֹאכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אַרְוֶהָ הָאֲדָמָה בְּעִבּוּרְךָ בְּעִצְבוֹן תֹּאכְלֶנָּה כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ. וְקוֹץ וְדַרְדַּר תַּצְמִיחַ לְךָ וְאָכַלְתָּ אֵת עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה. בְּזַעַת אֲפִיךָ תֹאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבְבֶךָ אֶל הָאֲדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לְקַחְתָּ כִּי עָפָר אֶתָּה וְאֶל עָפָר תָּשׁוּב (שם, ג, יז–יט).

חטא גן העדן מוביל לגזרה אלוהית הקובעת יחסי שעבוד הדדיים: הגבר ישועבד כל ימיו לאימא אדמה, שלא תוסיף "להיניק" אותו אלא

תצמיח לו קוץ ודרדר. במקביל תשועבד האישה לגבר: "וְאֵל אִישׁךָ תִּשְׁקָתְךָ וְהוּא יִמְשָׁל בָּךְ" (שם, פס' טז).

סיכום

ממאמר זה עולה כי במובנים מסוימים האדמה היא בת-זוגתו של האדם: אותה הוא מזריע, בועל ("שדה בעל" היא שדה שנזרעת תמיד), לו היא יולדת ומצמיחה ("כִּי פֶּאֶשֶׁר יֵרֵד הַגֶּשֶׁם וְהַשֶּׁלֶג מִן הַשָּׁמַיִם וְשָׁמָּה לֹא יָשׁוּב כִּי אִם הֲרִנָּה אֶת הָאָרֶץ וְהוֹלִיכָהּ וְהִצְמִיחָהּ" – יש' נה, י), ואליה נגזר עליו לחזור. לעומת זאת, האישה מחוברת עם צד האיש שבאדם, הצד הבחירי: בשביל להתחבר אליה הוא צריך לעזוב את המקום שבו הוא נמצא באופן טבעי, להתנתק ממקורו, ואליה הוא לא יחזור בעל כורחו אלא ידבק בה אם יחליט בכך. דם האדם יחזור בסופו של דבר אל האדמה, אולם נשמת האדם תמצא את ה"נפש התאומה" שלה ותיצור עמה חיים משותפים.

אדמה ואידאולוגיה היו כרוכות זו בזו בתרבות היהודית ובספרותה. במאמר זה ניסיתי להתרחק מהפוליטיזציה של האדמה ולהדגיש את הרומנטיזציה שלה מבעד למקורות התרבות היהודיים והשירה העברית החדשה. שתיקת האדמה ותשוקת הצלילה אל רחם האדמה, נבעו מאותה ערגה בסיסית. הייתה זו ערגה פאגאנית, אל הדממה הא-לוהית, הטהורה, הבראשיתית, של קמרוני גבעות, אורנים נוטפי גשם וריח רגבים. הדממה הזאת לא יכולה הייתה לשאת את ענייני המדינה או את רעש ההיסטוריה. היא חייבה פרישה מכל זה והליכה אל מחוזות השירה הזכים. בין שורות השירים גילינו את האדמה-האישה ש"ילדה" את האדם, שהעניקה לו מזון לאחר שהוא זרע בה, ושתעניק לו בעתיד, לאחר מותו, גם את המקלט והמפלט כאשר ישוב אל רחמה.

מקורות

- אליאדה, מ' (2000). המיתוס של השיבה הנצחית: *ארכיטיפים וחזרה* (תרגום: י' ראובני). ירושלים: כרמל.
- אליצור, ש' (2004). *שירת החול העברית בספרד המוסלמית*. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אלמוג, ע' (1997). *הצבר - דיוקן*. תל-אביב: עם עובד.
- אלתרמן, נ' (1938). *כוכבים בחוץ*. תל-אביב.
- בלובשטיין, ר' (1927). *ספיח*. תל אביב.
- ברוך, י"ל, ולוינסקי, י"ט (1937) [עורכים]. *ספר המועדים*. תל-אביב: דביר.
- ברט, ש' (2007). על האשה שבאדמה והאדמה שבאשה. *דף קשר*, 1079. נדלה מתוך <http://www.etzion.org.il/dk/5767/1079mamar2.html>
- גשר מפעלים חינוכיים (אין תאריך). *עבודת אדמה בספרי המקרא*. נדלה מתוך <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=4331>
- הופמן, רד"צ (1969). *פידוש לספר בראשית*. בני ברק: נצח.
- הורוביץ, י' (1982). *שירי ארץ בחירה 1961–1981*. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- וייס, ר' (2011). *אדמה, אדמתי*. נדלה מתוך http://pixelit.bac.org.il/Article_.Print.aspx?id=1687
- זך, נ' (1974). *עץ השדה*. נדלה מתוך <http://www.piyut.org.il/textual/844.html>
- טשרניחובסקי, ש' (1939). *שירים*. תל-אביב.
- נחליאל, נ' (2011). *אישה, אדמה ואדם*. נדלה מתוך <http://www.orianim.ac.il/sites/heb/SiteCollectionImages/documents/hamidrasha/nashim/nashim-kotvot/nachliel-isha-adama-adam.pdf>
- נויברט, ר' (2008). *ט"ו בשבט - חג האדם והאדמה*. נדלה מתוך <http://www.ypt.co.il/show.asp?id=25395>
- עלי, א' (2009). *בין עדן לקהלת מבחר 1966–2006*. תל אביב: ספריית פועלים.
- עמותת טבע עברי (ח"ת). *אדמה: מקורות*. נדלה מתוך <http://www.tevaivri.org.il/>
- עפרת ג' (1991). גנים תלויים – *אמנות ישראל*. ירושלים.
- עפרת ג' (אין תאריך). *ברכת האדמה וקללתה*. נדלה מתוך <http://gideonofrat.wordpress.com/>
- קלכהיים, ע' (אין תאריך). *ארץ, אדם, מטר*. נדלה מתוך <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=3719>
- ראב, א' (1963). *שירי אסתו ראב*. תל-אביב.

רייך, א' (2013). *חומר נפש*.

רן, ע' (1968). *אבל לילה לילה אני*. מרחביה.

שוב, ש' (אין תאריך). *דיון בשירי ארץ ישראל וטו בשבט*. נדלה מתוך <http://info.smkb.ac.il/home/home.exe/30693/30695>

שיפריס, ח' (2012). *החקלאות - מטה לחם ודרך חיים*. נדלה מתוך <http://www.toraland.org.il/> מאגרה-מידע/מחקרים-מדעיים/החקלאות-מטה-לחם-ודרך-חיים.

שלום, ש' (1940). *אדמה: מחזה בחמש מערכות*. ירושלים.